
ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Н. М. ОНИЩЕНКО

ДЕРЖАВА ТА ПРАВО: ЄДНІСТЬ, ВІДМІННОСТІ ТА ПРОТИРІЧЧЯ

Автор предлагает определенный формат рассмотрения единства, отличий и противоречий между государством и правом.

The author offers a certain format of consideration of unity, differences and contradictions between the state and the right.

Держава і право – явища соціальної дійсності, які постійно, в тому чи іншому форматі, в тих чи інших ракурсах, під певними кутами зору знаходилися і знаходяться в центрі уваги філософських, політичних, соціологічних, культурологічних та інших напрямів наукових знань. Не є винятком у дослідженні державно-правових явищ і представники юридичної науки. Так, традиційно в теорії держави і права різні грані співвідношення держави і права розглядалося як:

1. Їх спільні риси (єдність): виникають та розвиваються спільно; мають однакові підходи до сутності та типології; виступають засобами управління, інструментами влади; покликані співвідносити та забезпечувати особисті, групові та суспільні інтереси; засновані на єдиній базі: визначаються соціально-економічними та духовними факторами тощо;

2. Їх відмінності, що полягають у тому, що держава є особливою організацією політичної влади, право – соціальним регулятором; якщо держава виражає силу, то право – волю; якщо первинним елементом держави є державний орган, то первинним елементом права – норма; вони також не співпадають за формою, функціями тощо. Перераховані вище положення – аксіоматичні, відомі ще із студентських часів.

3. Деякі вчені розглядали співвідношення держави і права як взаємодію, що виражається у різних формах впливу одна на одну. Право – продукт держави, забезпечений її ресурсами та примусом. Держава не тільки офіційно закріплює норми права, а й надає їм загальнообов'язкового значення. Вона визначає методи та засоби регулятивного впливу, забезпечує системні особливості права, підтримує його в робочому стані. Водночас безпосередньо правом закріплюється внутрішня організація держави, її форма, апарат, структура, форми взаємодії з населення то-

що. Право встановлює основні види та спрямування державної діяльності, визначає її межі. За допомогою права здійснюються функції держави. Жодна державність не існує без права чи поза правом. Всі перераховані напрями, ще раз підкреслимо, вивчалися і вивчаються юридичною наукою.

Проте чомусь ні в рамках монографічних напрацювань, ні навіть у статейному викладі проблема суперечностей між державою і правом (одного темпорально-просторового континууму), умов, факторів, підстав такого явища, а головне способів і методів його подолання не дістали належного висвітлення.

Чи можливі, по суті, суперечності між державою і правом? Безумовно, можливі, причому вони можуть класифікуватися за досить різними формами. По-перше, держава зацікавлена у прийнятті закону, який може характеризуватися як неправовий. До речі, ця форма суперечності між державою і правом є найбільш дослідженою у вітчизняній юридичній літературі. Згадаємо хоча б історичну ретроспективу та появу на державному рівні нормативно-правових актів про примусову депортацію населення. Досить цікавою ілюстрацією може бути питання про правові пільги та правові привілеї. Правова пільга – це правомірне полегшення стану суб'єкта, що дозволяє йому більш повно задовольняти свої інтереси, що виражається як у наданні додаткових особливих прав, так і у звільненні від обов'язків. Пільги – це елемент насамперед спеціального правового статусу особи, механізм доповнення основних прав і свобод суб'єкта специфічними можливостями юридичного характеру. Правові пільги – це правомірні, законні винятки, встановлені компетентними органами в нормативних актах відповідно до демократичної процедури правотворчості.

Правові пільги не слід ототожнювати із схожим феноменом – привілеями. Якщо пільги – правомірне полегшення стану, то привілеї – негативне відхилення, не встановлене в законодавстві, що покращує стан одних осіб за рахунок інших. У цьому сенсі досить показова проблема, пов'язана з диференціацією, дискримінацією та узурпацією права.

Надмірне, не завжди регламентоване законодавством збільшення владних повноважень однієї категорії громадян порівняно з іншими в соціумі обов'язково призведе до збільшення (знову ж таки, не визначеного в законодавстві) прав одних суб'єктів порівняно з іншими. Це, в свою чергу, порушуватиме процедурну або юридичну рівність всіх перед законом¹.

У суспільній свідомості привілеї асоціюється з надмірним одержанням благ окремих посадовців поза законом. Система привілеїв одержала, на жаль, поширення не тільки у 80–90-х роках, але ще більше у сучасний період. Саме існування таких привілеїв суперечить ідеї формування правової держави, принципу соціальної справедливості, рівності громадян перед законом. Найчастіше привілеї встановлюються у різних «закритих» нормативно-правових актах².

По-друге, формою суперечностей є закони, що з'являються в правовому просторі для регулювання певних суспільних відносин, існують, але не функціонують, оскільки не «влаштовують» державу (*dormiunt aliquando leges* – закони інколи сплять). В цьому випадку спостерігається наступне: закон є, а механізму його реалізації не існує. Відбувається кількісне зростання нормативно-правових актів, що не призводить до якісного стану правової системи в цілому (*corruptissima re publica plurimae leges* – чим ближче держава до занепаду, тим більше в ній законів).

Особливо великого значення набуває в сучасних умовах дієвість права: відчуття захищеності кожним, гарантованості прав та законних інтересів, проти-

стояння сваволі в процесі упорядкування суспільних відносин, безсумнівної дії механізмів щодо впровадження правового порядку в усіх сферах суспільного життя, гарантування та забезпечення системи безпеки, що пов'язана із соціальною діяльністю, особливо тією, що несе потенційну загрозу життєво важливим інтересам особи, суспільства та держави. Це далеко не повний перелік наших очікувань від сучасного права. Багато в чому успіхи демократичних перетворень залежать від того, наскільки право в суспільстві поважається різними соціумами, кожним індивідом зокрема та підтримується державою.

Суперечності між державою і правом, а інколи і протистояння між ними призводять до того, що та чи інша норма не стає сприйнятою кожним індивідом, особливо, громадянином, повага до права, його дотримання та підтримка не є бажаними для індивіда, а скоріше – насильницьким, примусовим процесом, або, ще гірше, ставлення до правових норм характеризується як зневажливе, байдуже. Сучасна законодавча база України свідчить про те, що в ній у цілому враховані не тільки національні, а й європейські вимоги і стандарти. Хоча можна спостерігати повну «хворобливість» у сферах правового регулювання, правореалізації, правозастосування, яку пояснити важко, якщо не враховувати прямих суперечностей між державною владою та деякими нормативно-правовими настановами.

По-третє, суперечність полягає в тому, що існує нагальна потреба у прийнятті того чи іншого закону, проте його поява не влаштує певні бізнесові кола, партійні групи, політичні сили, або навіть окремих посадовців. Отже, результатом є прогалина права протягом певного, інколи досить тривалого часу, що позначається на правовому регулюванні суспільних відносин. Відповідальність за такий стан речей повинна покладатися на державу. Особливо це відчутно в кризових умовах, коли повинні з'являтися закони, що захищатимуть соціально слабші верстви (це підвищення мінімальної заробітної плати, надання пільг, які вони повинні одержувати тощо).

Нещодавно в інтерв'ю Міністра праці й соціальної політики Людмили Денисової було наголошено на тому, що сьогодні півтора мільйона українців вимушені працювати за кордоном на різних роботах, це переважно висококваліфіковані працівники, які вимушені в такий спосіб забезпечувати себе і свої сім'ї³.

Яким же може і повинен стати механізм урегулювання зазначених суперечностей між сучасною державою і правом як явищами соціальної дійсності? Розглянемо це питання детальніше. Заслуговує на увагу те, що в українській юридичній науці сутність держави тривалий час розглядається тільки з класових позицій. Думка про державу як про інструмент урегулювання класових суперечностей, організацію, що задовольняє інтереси всіх чи більшості соціальних сил, надкласової організації, інструмент класового компромісу тощо, не визнавалася.

Наступна полярна позиція: боротьба з державою, що протягом десятиліть регулювала всі сфери суспільного життя, трактувалася як боротьба проти тоталітаризму та антидемократичних методів соціального та політичного управління. Результатом цієї боротьби повинно було б, на думку неолібералів, стати створення в Україні розгалуженого та добре структурованого громадянського суспільства як макросоціальної демократичної практики. Знищення тотального диктату держави, як вважалося, дасть новий історичний імпульс країні, застійні явища в якій починали серйозно загрожувати її статусу європейської держави. Жорстко знищувалося галузеве та загальне централізоване планування, підприємства позбавлялися оборотних коштів, потім – приватизація найбільших державних підприємств як недієздатних⁴.

Результати шоккових перетворень несподівано виявилися далекими від теоретичних конструктів. Головною причиною цього стала некоректна інтерпретація реформаторами особливостей взаємовідносин держави, державної влади, громадянського суспільства та права в Україні. Справа полягає в тому, що для України держава лишається системоутворюючим принципом на всіх етапах розвитку. Це інваріантний принцип її існування. Діяльність держави можна успішно демократично коригувати за допомогою: 1) суб'єктів; 2) інститутів; 3) структур громадянського суспільства; 4) ефективності, дієвості права як такого. Але не можна позбавити її певної ролі в організації вітчизняного соціального простору, хоча такі спроби в історії країни виникали неодноразово. Наприклад, другий етап перебудови, а потім реформи 1992–1995 рр. Однак, як в історичному минулому, так і зараз вони призводять лише до періодів соціальних потрясень, які потім інтенсифікували саме авторитарні тенденції соціального та політичного управління, а отже, до гострих суперечностей між державою та принципом верховенства права.

Сучасний стан українського суспільства потребує від наукової спільноти пошуку відповідей на питання щодо зміни стратегії процесів, спрямованої, в тому числі, на збалансовану взаємодію держави і права. Саме принцип соціального та політичного балансу у взаємовідносинах держави та права повинен стати основою для виправлення існуючої ситуації.

У цій сфері країна зустрілася сьогодні з найбільшими труднощами. Проблеми у взаємовідносинах вітчизняних володарюючих структур із суб'єктами та інститутами громадянського суспільства, інститутами сучасного цивілізованого права є настільки серйозними, що в національній суспільній свідомості стали формуватися полярні, досить стійкі уявлення про те, що в Україні зарубіжні демократичні інституції взагалі не потрібні, що, крім шкоди, для країни вони нічого не принесли.

Щоб розібратися в цьому питанні, слід визначити роль держави як базового елементу української політичної системи, що відповідає за збереження цілісності суспільства та забезпечення його нормальної життєдіяльності. Вона за допомогою адміністративних структур, органів контролю, профілактики та запобігання протиправній діяльності регулює різномірний зв'язок та взаємодію між різними суб'єктами. Соціальний простір структурується так, щоб частка ентропійних процесів (невизначених) в соціумі не перевищувала рівень, за яким починаються системно-структурні дисфункції та стає можливим його розпад.

Оголошення магістральною проблемою сьогодення прав людини, визнання інтересів особи більш вагомими порівняно з інтересами суспільства і держави є класичним постулатом доктрини громадянського суспільства. Однак це не означає і не може означати ослаблення ролі держави у захисті та охороні особистості. Більше того, особа не в змозі вирішувати проблему власної безпеки та поновлення прав, які порушені скоєнням злочину. Це – прерогатива держави. З ростом злочинності держава повинна адекватно посилювати свої функції у сфері контролю над нею. Права людини можуть бути гарантовані тільки в умовах сильної держави, яка в змозі управляти суспільством та позитивно впливати на особу. Сучасна держава – соціальний арбітр, орган вирішення загальних справ, організатор багатьох важливих заходів, без здійснення яких не може нормально функціонувати сучасне суспільство.

Крім того, слід зазначити, що об'єктивно між державою і громадянином можуть і навіть повинні існувати суперечності, проте останні не повинні посилюва-

тися суперечностями між самою державою та правом. Отже, завдання держави - запобігати зростанню, посиленню цих суперечностей, не доводити їх до гострого конфлікту. Слабка діяльність держави в соціальній сфері часто стає причиною гострих соціальних конфліктів, порушення прав громадян, що закріплені в Конституції України.

Завдання держави – передбачати, попереджати наростання, посилення цих суперечностей, не доводити їх до гострого конфлікту, протистояння⁵. В даному випадку повинно йтися про відповідальність держави за бездіяльність її органів і посадовців, за грубі порушення конституційних прав громадян. На жаль, на практиці цього не відбувається, а якщо і відбувається, то надто рідко. Такий стан породжує відчуття безкарності, всюдозволеності у окремих державних урядовців і у держави в цілому.

Не викликає заперечень констатація того, що одним з найдійовіших засобів, інструментів, за допомогою яких утверджується держава, реалізується її соціальна сутність та спрямованість, є саме право. За допомогою його настанов державна політика в будь-якій сфері: економічній, політичній, соціальній – дістає вираження та напрями розвитку. Від того, наскільки будуть зрозумілими, підтриманими певними соціумами, індивідами, суспільством в цілому правові настанови, настільки успішними можуть виявитися ті чи інші державні заходи, напрями діяльності, ракурси трансформаційних процесів, а отже, буде реалізована так звана соціальна цінність сучасної держави. Під таким кутом зору право може розглядатися як певна посередницька ланка між державою та суспільством в контексті їх взаємовпливу, взаємопроникнення та удосконалення окремих інститутів і структур.

У зв'язку з цим стає зрозуміло необхідність подолання суперечностей, колізій та неузгоджень між державою та правом як явищами соціальної дійсності в будь-яких проявах та формах.

Однією з причин безвідповідальності держави є відсутність ефективних правових механізмів реалізації відповідальності держави перед особою. Завдання українського суспільства – їх створити, оскільки держава не зацікавлена в здійсненні, й тим більше, в удосконаленні механізму власної відповідальності. В правовій державі, громадянському суспільстві такої невідповідності у відносинах «держава – громадянин» бути не повинно. Отже, повинен бути розроблений інститут юридичної відповідальності держави перед суспільством і особою, що дасть змогу мінімізувати суперечності між нею та правом. Це, в свою чергу, сприятиме підвищенню авторитету держави, державної влади, владних структур, що кочне необхідно на сучасному етапі правового розвитку та демократичного перетворення.

1. *Онiщенко Н.М.* До питання про поняття «порівняльного праводержавознавства» (деякі підходи до аналізу та вивчення) // Часопис Київського університету права. – 2009. – № 1. – С. 11–15. 2. *Матузов Н.И., Малько А.В.* Теория государства и права: Учебник. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 2006. – С. 527. 3. *Денисова Л.* Полтора миллиона украинцев вынуждены хотя бы временно зарабатывать за границей // Ваша судьба. – 2009. – 25 июня. – С. 2. 4. *Онiщенко Н.М.* Взаємодія громадянського суспільства і держави: сучасні погляди, виміри та підходи // Проблеми організації державної влади в Україні в контексті політико-правової реформи: Матеріали методологічного семінару. – К., 2008. – С. 44–47. 5. *Принцип верховенства*

права: проблеми теорії та практики: Монографія / У 2-х книгах / За заг. ред. Ю.С. Шемшученка; / Книга перша: Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії / Відп. ред. Н.М. Оніщенко. – К., 2008. – С. 31.